

על המונח 'סביבות ירושלים' בשלהי הבית הראשון

המונח 'סביבות/סביבי/מסיבי ירושלים' מופיע במקרא רק בארבעה מקומות, בספרים הקשורים לשלהי הבית הראשון ולתקופת שיבת ציון. ברשימה שלהלן נסתייע במחקר הגיאוגרפי, ההיסטורי והארכיאולוגי כדי להבהיר את המונח, את נסיבות היווצרותו ואת ממדיו הגיאוגרפיים.

בנבואותיו של ירמיהו, שהחל להתנבא בשנת שלוש עשרה למלך יאשיהו, מוזכר המונח שלוש פעמים, ובשלושתן הוא מציין אזור גיאוגרפי אחד מתוך שישה אזורים בממלכת יהודה. להלן מובאים הפסוקים ובעקבותיהם דיון במשמעות הגיאוגרפית. "ובאו מערי יהודה ומסביבות ירושלים ומארץ בנימין ומן השפלה ומן ההר ומן הנגב מביאים עולה וזבח ומנחה ולבונה מביאי תודה בית ה'" (יר' יז כו).

"שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד עדים בארץ בנימין ובסביבי ירושלים ובערי יהודה ובערי ההר ובערי השפלה ובערי הנגב ובערי ירושלים (יר' לב מד). "בערי ההר בערי השפלה ובערי הנגב ובארץ בנימין ובסביבי ירושלים ובערי יהודה, עד תעבורנה הצאן על ידי מונה אמר ה'" (יר' לג יג). המונח נזכר, בשינוי מה, בסיפור על הרפורמה הדתית של יאשיהו: "ויקטר בבמות בערי יהודה ומסיבי ירושלים" (מל"ב כג ה).

שלושת המקורות בירמיהו מציינים שישה אזורים גיאוגרפים בתחום ממלכת יהודה:

1. ארץ בנימין	3. ערי יהודה	5. ערי השפלה
2. סביבות ירושלים	4. ערי ההר	6. ערי הנגב

נראה בבירור כי בשלושת המקורות המופיעים בספר ירמיהו האזורים ארץ בנימין, סביבות ירושלים וערי יהודה מופיעים בסדר גיאוגרפי עקיב שכיוונו צפון-דרום או מן הדרום לצפון. קרוב לוודאי שששת האזורים הללו הם שמות של מחוזות בממלכתו של יאשיהו¹. יש להניח כי בתקופת יאשיהו, בראשית ימיו של ירמיהו, נוצר מצב חדש אשר חייב ארגון מחדש של מערכת המנהל בממלכת יהודה. כדי להבין את הרקע לחלוקה זו נתאר את המצב היישובי ביהודה בתקופה זו.

1. ראה: י' ברשם, "יהודה ובנימין לסביבי ירושלים", בתוך ספר קורנגרין, א' ווייזר ובי"צ לוריא (עורכים), החברה לחקר המקרא (תשכ"ד), עמ' 64-72א (להלן: ברשם); י' הופמן (עורך), אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ספר ירמיה (תשמ"ג), עמ' 105.

הרקע ההיסטורי והבסיס הגיאוגרפי-פיזי לחלוקה החדשה

בשנת 639 לפנה"ס לערך, בתקופה של התפוררות האחיזה האשורית בארץ, עלה יאשיהו לשלטון. יאשיהו ניצל את החלל המדיני שנוצר באזור להתפשטות ממלכתו. על-פי דה"ב לה ו-ז, הגיע יאשיהו עד לגליל, והקרב שנערך במגידו מצביע אף הוא על כך (מל"ב כגכט; דה"ב לה כג). עם זאת, יש לציין שהתפשטות צפונה אינה מעידה בהכרח על שליטה מלאה, אלא על אזור השפעה ונוכחות. חלוקה אדמיניסטרטיבית נערכה באזורים של ריכוזי אוכלוסייה יהודאיים גדולים בלבד.²

במהלך המאה השביעית לפנה"ס נוסד או התחדשו יישובים שונים או מצודות באזורים שונים של יהודה. ביניהם ראוי לציין את לכיש שכבה II, עין גדי V, ואתרי הבוקיע במדבר יהודה. עי' מוזר, חופר תל בטש בשפלה, קושר את ייסודה של שכבה II לימי יאשיהו.³ כמו כן מצביעים חופרי "חרבת שלחה" שבספר המדבר על הגידול וההתפשטות היישובית של יהודה לעבר אזורי המדבר שממזרח לירושלים בימי מלכי יהודה האחרונים.⁴ ירושלים עצמה גדלה והפכה לעיר הגדולה ביותר שידעה ארץ ישראל עד לתקופה זו,⁵ וכן נוסדו או חודשו יישובים רבים סביבה. גם בסקרים שנערכו בתחום המוניציפאלי של ירושלים הנוכחית התגלו כ-70 אתרים מתקופה זו, יישובים, חצרים ומתקנים חקלאיים רבים.⁶

גם בבקעת באר-שבע היקף השטח המיושב גדל מאוד.⁷ לענייננו, אין זה משנה מתי החל הגידול היישובי, אם לפני ימי יאשיהו או בימיו,⁸ ברור שבימי יאשיהו הייתה התרחבות יישובית רבה, אשר חייבה ארגון ממלכתי של אזורי הממלכה השונים. במסגרת זו אורגנו, כנראה, שישה מחוזות אדמיניסטרטיביים על-פי חלוקה גיאוגרפית-פיזית מוגדרת.

מחוז השפלה כלל את אזור השפלה הדרומית והצפונית (ייתכן, שגם חלקים ממישור החוף) ואזור הנגב כלל את בקעת באר שבע. באזור ההר קיימות ארבע חטיבות גיאוגרפיות-פיזיות: הר בית אל, הרי ירושלים, צפון הר חברון ודרום הר-חברון.⁹ ארבע היחידות הגיאוגרפיות-פיזיות מקבילות, כנראה, לארבעת התחומים המוזכרים בירמיהו: הר בית אל מקביל ל"בנימין", הר ירושלים ל"סביבות ירושלים", צפון "הר חברון" מקביל לערי יהודה ודרום הר חברון מקביל, ככל הנראה, ל"ההר".

2. על גבולה הצפוני של יהודה בימי יאשיהו ראה ז' קלאי, **גבולותיה הצפוניים של ממלכת יהודה וירושלים** (תש"ד), עמ' 75-79, וכן מפה 7. וראה גם אהרוני (תשכ"ג), עמ' 327.
3. עי' מוזר, "בין פלשת ליהודה, תמנה (תל בטש) בתקופת הברזל ב", **ארץ ישראל** (תשמ"ה), עמ' 300-324.
4. עי' מוזר, ד' עמית, צ' אילן, "החפירות בחורבת שלחה", **ארץ ישראל** (תשמ"ד), עמ' 236-248.
5. ברקאי מעריך את שטחה של ירושלים, כולל שכונות שמחוץ לחומה, בכאלף דונם. ראה גי ברקאי, "ירושלים בעיר ראשה", בתוך: שי בוגנובין, מי כוכבי, אי כשר (עורכים), **יישובים, אוכלוסייה וכלכלה בארץ ישראל בעת העתיקה**, תל אביב (תשמ"ח), עמ' 124-125.
6. על תמונת המצב היישובית באזור ירושלים בתקופה זו ראה י' מייטליס, **התיישבות חקלאית בסביבות ירושלים בשלהי תקופת הברזל**, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים (תשמ"ט).
7. ני נאמן, "הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה", **קתדרה** 42 (1987), עמ' 4-15.
8. אהרוני קושר את אתרי המאה השביעית למלך יאשיהו. ראה י' אהרוני, **הארכיאולוגיה של ארץ ישראל**, (1978), עמ' 233-238. נאמן קושר את ריבוי היישובים החדשים לתקופת שלטון אשור בארץ ישראל בימי מנשה.
9. ראה: י' קרמון, **ארץ ישראל – גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה** (תשמ"ג), עמ' 360-365; קרמון ושמואלי, **חברון – דמותה של עיר הררית** (תשל"ל), עמ' 33-38, מפה מס' 1.

במספר מקומות בספר יהושע מוצאים שאזור חברון ודרומה לו נקראים בשם כללי "ההר". כלב בן יפונה מכנה את אזור חברון ודרומה בשם כולל "ההר", "תנה לי את ההר הזה" (יהו' יד יב). אכן מפרק זה ומספר שופטים (א יא-יב) משתמע, שכלב בן יפונה קיבל את חברון ואזור דרום הר חברון. כמו כן במסגרת ציון תחומיה השונים של יהודה, היחידה הגיאוגרפית הכוללת את דרום הר חברון פותחת במילה "ובהר" (יהו' טו מח). כך גם משתמע מתיאור הכרתת הענקים "ויכרת את הענקים מן ההר, מן חברון מן דביר ומן ענב ומכל הר יהודה ומכל הר ישראל..." (יהו' יא כא). אכן גם רייני טוען ש"בעל דבה"י ב (כו) ראה בשטח שמדרום לחברון חבל ארץ נפרד. אזור זה אדמתו פורייה פחות, והוא בגובה נמוך יותר מהאזור שמצפון לחברון"¹⁰.

תחומו של "סביבות ירושלים"

גרעין המונח "סביבות ירושלים" מקביל, כנראה, למושג הגיאוגרפי הרי ירושלים או **אוכף ירושלים**.

קביעת תחומו של אזור זה יכולה להיעשות על פי מקור מאוחר יותר, ספר נחמיה. במסגרת חנוכת חומת ירושלים נכתב: "ויאספו בני המשוררים ומן הכהן, **סביבות ירושלים**, ומן חצרי הנטופתי ומבית הגלגל ומשדות הגבע ועזמות, כי חצרים בנו להם המשוררים **סביבות ירושלים**" (נח' יב כח-כט).

בפסוקים אלו מצוינים מקומות שבהם ישבו בני המשוררים. בדיקת המקומות האלה נותנת תמונה מסוימת של האזור המוגדר כסביבות ירושלים¹¹.

ואזור זה אשון המונח בפסוקים אלו הוא "סביבות ירושלים" י"ג שט"י. מזהה את הכיכר עם אזור בקעת הירדן, אולם יש לשים לב שיש כאן דגש על כיכר **סביבות ירושלים**, כלומר: כיכר הנמצאת בסביבות ירושלים, להוציא את כיכר הירדן. אבי-יונה מציין, שהכיכר עליה מדובר היא כיכר הנמצאת באזור סמוך לירושלים¹². כדי לנסות לאתר את המקום יש להגדיר את המונח כיכר. על-פי מילונו של גוניוס המונח **כיכר** התכוון מן השם **כרכר** שעניינו 'סיבוב, היקף, circle'. נראה, שהכוונה היא לאזור נמוך מוקף הרים. לפי הגדרה זו, המקום המתאים ביותר לכך הוא התחום הסובב את ירושלים. קרמון מתאר את אזור ירושלים כך: "ירושלים הקדומה שוכנת במעין קערה בין שתי פרשות מים, ועל כן הולם אותה הפסוק ירושלים הרים סביב לה" (תהלים קכח, ב)¹⁴. נראה, שאלה הם גבולות הכיכר: בדרום – ג'בל מוכבר (ארמון הנציב) או לחילופין, אזור גבעת בית חנניה; במזרח – הר הזיתים; במערב – קו פרשת המים

10. אי"פ רייני, "יין מכרמי המלך", **ארץ ישראל** טז (תשמ"ב), עמ' 172.
11. הופעתו היחידאית של המונח "סביבות ירושלים" בספר נחמיה מעוררת את השאלה האם מונח זה היה בעל משמעות אדמינסטרטיבית בימי נחמיה או שמא ביטוי זה שייך לעבר. כמו כן נשאלת השאלה, האם מושג זה קשור לפלך ירושלים בתקופת שיבת ציון. לעניין זה ראה קלאי (תש"ד), עמ' 93.
12. ראה הערה 1 לעיל.
13. ראה: מ' אבי יונה, **גאוגרפיה הסטורית של ארץ ישראל**, ירושלים 1984, עמ' 21; מ' הלצר ומ' וקווכמן, **אנציקלופדיה עולם התנ"ך**, ספרי עזרא ונחמיה, ירושלים רמת גן, עמ' 197.
14. י' קרמון, "ירושלים הרים סביב לה", בתוך: **ירושלים לדורותיה**, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשכ"ט, עמ' 96-108.

שממערב לגיא בן הינוס; ובצפון – אזור הגבעה הצרפתית וגבעת המבתר¹⁵. כמו כן יש לציין, שבמקום אחד מכונה ירושלים "יושבת העמק" (יר' כא ג).

הנקודה הגיאוגרפית הבאה המצוינת בפסוק היא **הצרי הנטופתי**, כלומר החצרים אשר סביב נטופה. זיהויים שונים הוצעו לאתר. המקראות שבהם מצוין היישוב מלמדים, שמדובר באתר שבסביבות בית לחם. על-פי ממצא חרסים ושימור השם מזהה האתר ע"י הירשפלד עם חרבת אם טובה הנמצאת כ 1.5 ק"מ מדרום למר אליאס¹⁶.

האתר הבא אחריו הוא **בית הגלגל**. זיהויו של אתר זה הוא בעייתי במיוחד. האתר הקרוב ביותר לירושלים המזוהה עם בית הגלגל הוא אזור ואדי מדוארה, שמדרום לחאן אל אחימר, כ 10 ק"מ ממזרח לירושלים, בדרך ירושלים-יריחו¹⁷. השם הערבי, שפירושו גלגל, והמיקום הגיאוגרפי מתאימים אמנם לתיאור, אך איזור זה הוא מדברי, וקשה להניח כי במקום זה התקיים יישוב של משוררים בתקופה שבה לא היה קיים לחץ יישובי רב ואף לא בעיות בטחוניות מיוחדות. באדוורה שליד מכמש פסק היישוב במאה ה-10 לפנה"ס ובוודאי אינה בית הגלגל של שיבת ציון¹⁸. נראה, כי יש לזהות את בית הגלגל עם הגלגל באזור יריחו, דבר המחייב להרחיב את תחום סביבות ירושלים עד בקעת הירדן במזרח. האזור האחרון הוא שדות **גבע ועזמות**. ב' מזר מזהה את המקום באזור שבין חזמה לגבע, המכונה סהל גיבע¹⁹.

על-פי הזיהויים שהוצעו נראה, שהתיאור בנחמיה הוא בעל מבנה גיאוגרפי הגיוני. בתחילה מוזכר האזור הקרוב, כיכר ירושלים, ואחריו האזור הדרומי, המזרחי והצפוני. כיוון התפשטותו של תחום סביבות ירושלים עד הירדן תואם, כנראה, גם את תבניתם וכיוון התפשטותם של שאר המחוזות בהר. אזור הבולט בהיעדרו ברשימות שהובאו לעיל הוא אזור המדבר, וזאת לעומת אזכורו ברשימות ערי יהודה שביהושע²⁰. יש להניח, שמחמת דלילות האוכלוסייה באזור זה סופח לכל תחום גם המדבר שבסמוך לו: לתחום ההר סופח דרום מדבר יהודה, ליהודה – צפון מדבר יהודה, לסביבות ירושלים – אזור מעלה אדומים עד צפון ים המלח ועד הגלגל, לבנימין סופח אזור יריחו, וייתכן שואדי קלט וואדי צווינט נקבעו כגבול גיאוגרפי שהפריד בין תחום סביבות ירושלים לתחום בנימין.

אין לנו נתונים במקורות על הגבול המערבי של סביבות ירושלים. מבחינה גיאוגרפית-פיזית, הגבול הטבעי של אזור זה הוא קו המגע בין ההר לשפלה, באזור עמק איילון. האם אכן גם כאן ישנה התאמה בין הגבול הפיזי לגבול המנהלתי? לגבי זה אין בידינו תשובה ברורה. מעניין לציין, שלא מוזכר יישוב של משוררים ממערב לירושלים. קרוב לוודאי שהשטח שממערב לירושלים היה מצומצם יותר²¹.

15. קרמון (תשמ"ג), עמ' 294. ראה הערה 9 לעיל.
16. ראה: י' פרס, **אנציקלופדיה א"י**, ג, עמ' 643-644; י' הירשפלד, **סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת הרודיון**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 8, 30, הערות 16-19.
17. י' פרס, **אנציקלופדיה א"י**, א, עמ' 160.
18. ראה: י' פינקלשטיין, **חדשות ארכיאולוגיות** (1986), עמ' 38; הנ"ל, "חירבת א' דווארה – ישוב מבוצר מראשית תקופת המלוכה בספר המדבר של בנימין", **קדמוניות** כא (1981), עמ' 6-10.
19. ב' מזר, **אנציקלופדיה מקראית**, ב (1954), הערך: גבע, עמ' 411.
20. קרוב לוודאי שהיעדרו של תחום המדבר מהרשימות הגיאוגרפיות בספר ירמיהו, לעומת אזכורו בספר יהושע טו, מלמד שהרשימה בספר יהושע מבטאת מציאות אחרת בתקופה שונה.
21. אם נניח, ששורשי החלוקה המנהלית של פחוות יהד בתקופה הפרסית נעוצים במידה מרובה בחלוקה המנהלית של שלהי בית ראשון, הרי מוצאים אנו בסמוך לפלך ירושלים את פלך בית הכרם. מקובלת

סיכום

בעקבות הגידול היישובי שחל במאה השביעית לפנה"ס חולקה ממלכת יאשיהו חלוקה המבוססת על היגיון גיאוגרפי-פיזי ועל גבולות טבעיים. גרעין הממלכה היה כנראה סביבות ירושלים. אזור זה כלל את העיר ירושלים ואת עורפה החקלאי, והוא למעשה אזור בעל חשיבות מרובה מעבר להיותו אזור בממלכת יהודה. נראה כי עצמה זו היוותה גרעין לחידוש היישוב בתקופת שיבת ציון.

עלינו הדעה שבית הכרם היא עין כרם ממערב לירושלים. ראה על כך י' מייטליס (הערה 6 לעיל), עמ' 124-122.

אם אכן האתר בעין כרם שימש כבירתו של פלך בית הכרם, הרי גבול פלך ירושלים במערב היה קרוב יותר לירושלים עצמה. על כך ראה קלאי (הערה 2 לעיל), עמ' 88-94. ייתכן שגם בתקופת בית ראשון אזור בית הכרם היה מחוץ לסביבות ירושלים.